

D u š k o K e č k e m e t

PODRUMI CARSKÉ PALAČE KAO IDENTITET GRADA

UDK: 711.523 : 902 (497.13 Split) (091)

Pregledni članak

Primljeno: 15. XII 1992.

Duško Kečkemet

Fakultet za prirodoslovno-

matematičke znanosti i

odgojna područja

58000 Split, HR

Nikole Tesle 12

Značenje podruma Dioklecijanove palače u Splitu i njihova uloga u identitetu i stoljetnom životu grada.

Rijetko u kojem gradu su njegovi podzemni, suterenski, prostori postali integralni i presudni urbani elemenat toga grada kao što su to podrumi Dioklecijanove palače u Splitu.¹⁾ U Rimu i u još nekim gradovima tu su ulogu odigrale ranokršćanske katakombe; u nekim srednjovjekovnim gradovima i zamkovima tajni podzemni tuneli; u nekim baroknim utvrđenim gradovima rovovi pod utvrdama; u nekim gradovima i naseljima galerije napuštenih rudnika, a negdje i prostori gradske kanalizacije. Pariz podzemnih kanala nadahnuo je Victora Hugoa za roman "Jadnici",²⁾ a varšavska kanalizacija za Wajdin film "Kanal".³⁾ Ali možda nigdje nisu tijekom gotovo dva milenija podzemni prostori bili toliko odlučni u životu i razvitku grada kao oni u starome dijelu Splita (koji se stoljećima čitav nalazio unutar zidina antičke palače, a zatim je stoljećima polovica grada bila unutar tih zidina).

Odlučnu, izrazito urbanu ulogu, odigrali su podrumi prostrane carske Palače u sedmom stoljeću, kad su pružili sigurno utočište tisućama izbjeglica iz Salone pred naletima divljih naroda sa sjevera, jer građevine same palače nisu dostajale za tako brojne bjegunce. Tada ti prostori ispod stambene razine palače još nisu bili zatrpani, pa su mogli biti upotrijebljeni u svoj svojoj prostranosti od oko sedam tisuća četvornih metara. To nam svjedoči i najpouzdaniji srednjovjekovni splitski povjesničar i kroničar arhiđakon Toma. Oni bogatiji sagradili su svoje kuće unutar zidina carske Palače, neki su napučili bolje sačuvane kule palače, "ostali narod stanovati će pod podzemnim svodovima i u kriptama".⁴⁾

Još je pouzdaniji taj splitski kroničar kada bilježi zbivanja u kojima je i sam sudjelovao, tj. provalu Tatara. Brojni ugarski i hrvatski velikaši, kao i cijeli ugarski dvor, nalaze zaklonište po zgradama i ulicama Splita unutar zidina bivše Palače, ali još više u prostranim carskim podrumima, koji su tada već djelomično bili zakrčeni otpadima, djelomično upotrijebljeni za skladišta trgovačke robe prometne splitske luke, a vjerojatno i za stanovanje siromašnijeg stanovništva, jer uglavnom drvene, tek slamom prekrivene kućice izvan zidina Palače nisu pružale nikakvu sigurnost, a usto su i bile žrtve čestih požara. Arhiđakon Toma uvjerljivo i živo opisuje to sklanjanje uplašene vlastele po prostranim, ali mračnim i vlažnim podrumima nekada raskošne carske Palače: "Jedni su se skrivali u mraku podzemnih svodova, drugi čisteći nečist iz slijepih ulica i kripta..."⁵⁾

Po treći put u inače burnoj povijesti Splita igraju podrumi Dioklecijanove Palače presudnu ulogu u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću kada ovaj grad postaje skela tranzitne trgovine između Istoka i Zapada; kada roba danomice brojnim karavanama stiže u Split i odatle lađama plovi u Veneciju, a iz Venecije u cijelu Zapadnu Europu i obratno. Pogotovo kada je 1592. izgrađen prvi dio splitskog lazareta, u kojemu još nije bilo dovoljno prostora za robu od nekoliko karavana na dan što je neprestano stizala u grad. Tada su došli do izražaja i osobni interesi pojedinih obitelji koje su već bile zaposjele neke od tih podrumskih prostorija pod vlastitim kućama u starom dijelu grada. Iskrsala je ujedno jedna, s urbanističkog stajališta zanimljiva i neobična, pojava: vlasnici kuća u južnom dijelu Palače zaposjeli su s vremenom i podrumске prostorije pod svojim kućama, tretirajući ih kao podrume tih kuća. Kasnije, u devetnaestom stoljeću, splitski je arhitekt i konzervator Vicko Andrić, polazeći ne samo s pravnog, već i arhitektonskog i urbanističkog stajališta, pobijao ta njihova svojatanja, dokazujući da nosivi zidovi njihovih kuća ne leže na nosivim zidovima tih podrumskih prostorija, pa prema tome te prostorije nisu integralni dio naknadno sagrađenih kuća nad njima. Pravno je pak pobijao njihovo svojatanje tih podruma tvrdeći da su oni dio nekadašnje carske Palače, a po rimskim zakonima, priznatima i od kasnijih država, nekadašnji carski, tj. državni, posjedi ostaju uvijek u vlasništvu države, a ne privatnih osoba.⁶⁾

Korisnici pojedinih podrumskih prostora (a to su uglavnom bile ugledne, pa i plemićke, splitske obitelji) suprotstavljali su se svim mogućim sredstvima gradnji prostranog lazareta u splitskoj luci, sa skladišnim prostorom koji bi mogao primiti svu robu što je karavanama prispijevala, da bi oni i dalje mogli mletačkim i turskim trgovcima i karavandžijama iznajmljivati te podrumске prostorije kao skladišta, što im je donosilo velike prihode.

I kasnije, u devetnaestom stoljeću, kada je arhitekt Vicko Andrić razradio vrlo perspektivan plan eksproprijiranja i čišćenja svih podrumskih prostorija u palači, nije uspio ostvariti taj za Split vrlo koristan projekt baš zbog suprotstavljanja Splićana koji se nisu htjeli odreći zaposjednutih podrumskih

prostorija.⁷⁾ Dapače su s vremenom i drugi vlasnici kuća kopali pod njima i prisvajali tako izpražnjene podrumске prostorije.

Poznato je, naime, da je još u ranom srednjem vijeku zatrpana i onesposobljena prije dobro provedena kanalizacija carske Palače, pa su kasnije

U "Carevom rovu" (nekadašnjim "Grottama") oko 1955. godine.

stanari grada nad južnim prostorijama Palače jednostavno probijali pod i sve otpatke, uključivši i fekalije, jednostavno bacali u te podzemne prostorije. Tome se, s današnjeg gledišta nehigijenskom, ponašanju srednjovjekovnih građana Splita ne moramo čuditi znademo li da se u drugim naseljima, pa i dobro organiziranim gradovima, kojekakvo smeće bacalo iz kuća izravno na

ulice, kojima je često tekao potok otpadnih voda po kojemu su rovale svinje i ostale domaće životinje.

Suterenskim prostorijama su se (od kojih su mnoge bile malene, pa ih je bilo lako dijeliti među vlasnicima kuća nad njima) koristili njihovi novi vlasnici i u druge svrhe, pa su neke manje i prikladnih oblika, pretvorene u cisterne za pitku vodu koja je u gradu bila dragocjena jer je u gradskim zdencima živa voda bila uvelike zagađena sumporom. O najrazličitijoj namjeni tih suterenskih prostorija svjedoči i molba redovnica samostana sv. Klare, u južnom dijelu Palače, da se i dalje smiju pokapati u prostoru pod samostanom, kada je dvadesetih godina prošlog stoljeća provedena zabrana pokapanja u gradskim crkvama i samostanima, nego u vangradskom javnom groblju na Sustipanu.⁸⁾

Nekadašnji carski podrumi su se stoljećima ispunjavali otpadnim materijalom koji je do devetnaestog stoljeća, kada su provedene nove kanalizacije na nivou gradskih ulica, dosegao visinu do pod stropove bivših dvorana. A tada su, zbog sve veće potrebe za skladišnim prostorima u splitskoj luci, pošto su u prošlom stoljeću nekadašnji lazareti, prestankom karavanskog trgovačkog prometa, pretvoreni u zatvore, vojni generalat, prostorije financijske uprave i drugo, pojedini privatnici započeli na svoju ruku čišćenjem nekih prostorija od već skrućena otpadnog materijala. Bili su to, u prvom redu, dijelovi nekadašnje centralne suterenske dvorane Palače, s obje strane *Uličice grotta*, kasnije *Careva rova*, koja se oblikovala kao spojnica između *Katedralnog trga* (Peristila) i južnih vrata Palače na obali. Masivni stupovi trobrodne podrumske prostorije omogućavali su, zidanim pregradnjama, podjelu te dvorane u manje skladišne prostorije.

U doba konzervatora don Frane Bulića, a zatim i Ljube Karamana, pokušavalo se stotinu godina nakon neuspjelih Andrićevih nastojanja započeti čišćenjem podrmskih prostorija Palače, ali su rijetki vlasnici bili voljni da se odreknu prostorija koje su posjedovali (don Franino pak ustrajno dokazivanje državnog vlasništva Dioklecijanove palače nije nikada uvažavano), a državna i općinska sredstva za njihov otkup planirana su i obećavana, ali nikada dobivena.⁹⁾ Kada je izgledalo da će se taj plan početi ostvarivati počeo je drugi svjetski rat i sve je opet zastalo.

Nacionalizacija u novom poslijeratnom društvenom uređenju riješila je dotada sporno pitanje vlasništva. Saveznim sredstvima započeo je Konzervatorski zavod za Dalmaciju iskapanje podruma i oslobodio stoljetnih taloga uglavnom veliku trobrodnu dvoranu, a zatim su sredstva presušila.¹⁰⁾ Radove iskapanja podruma nastavio je, nakon nekog vremena, Urbanistički ured Dalmacije, oslobodivši gotovo svu preostalu zapadnu polovinu podruma, osim krajnjeg termalnog kompleksa.¹¹⁾ Započeto je i iskapanje istočne polovine podrmskih prostorija, otežano zbog statičke nesigurnosti nekih zgrada nad njima, ali ne arheološkim nego "bagerskim" sistemom, bez dovoljnog obzira

prema srednjovjekovnim "sitnim" nataloženim materijalom.¹²⁾ Današnja "iskapanja" istočnih podruma, u suradnji s povjesničarima, povjesničarima umjetnosti i arheolozima, provode se mnogo sistematskije i znanstvenije, pa obećavaju i istaknutije rezultate. Iz otpadnih slojeva, iz smeća, fekalija, materijala urušenih građevina, pa i grobnih ostataka koje je dugo krila tama, moći će se čitati povijest svakodnevnog života stanovnika Splita tijekom stoljeća. Tako podrumi otkrivaju stoljetnu prošlost i nekadašnji život grada nad sobom.

Potrebno je u vezi s tim istraživanjima podruma uočiti i priznati još nešto: zasluga za iskapanja i proučavanja podrumskih prostorija Dioklecijanove palače pridaje se isključivo našoj generaciji, a kao temeljna znanstvena knjiga o Palači navodi se uvijek Bulić-Karaman: *Dioklecijanova palača u Splitu* (objavljena na hrvatskom i njemačkom jeziku,¹³⁾ a upravo je u planu novo izdanje). Poznato je, međutim, da se još britanski arhitekt Robert Adam 1757. godine provlačio pod svodove zasutih zapadnih dvorana carske Palače, čak obavljao manja sondažna iskapanja radi fiksiranja oblika i dimenzija prostorija, zidova i stupova, zajedno s dva tehnička crtača, ali ta istraživanja morao je obaviti u žurbi zbog sumnjičenja mletačke uprave.¹⁴⁾ Vjerojatno je to bio razlog da nije slična istraživanja proveo i u istočnoj polovini podruma, kojima je zacijelo i pristup bio teži, pa je pogrešno, analogijom s drugim sličnim antičkim građevinama, pretpostavio da je raspored prostorija istočnog dijela podruma istovjetan onome u zapadnom dijelu.¹⁵⁾

Posebno je potrebno naglasiti znanstvena arheološka i povijesno-umjetnička istraživanja i snimanja Francuza Ernesta Hébrarda¹⁶⁾ i Nijemca Georga Niemanna,¹⁷⁾ uoči prvog svjetskog rata. Njihova kapitalna i reprezentativna izdanja o Dioklecijanovoj palači do danas su temeljna i iscrpna, tek s dopunama novih rušenja, iskapanja i istraživanja i manjim bitnim korekturama. Ipak ta djela nikada nisu prevedena s francuskog i njemačkog, pa su ostala poznata i pristupačna tek najužem krugu znanstvenika. Potrebno je čak, istine radi, priznati da je, inače dragocjena, knjiga Bulića i Karamana o Palači, uglavnom pregledna skraćena kompilacija navedena dvaju djela i da bez njih ne bi mogla biti tako napisana, uza sve pojedinosti vrijednih iskustava i Bulića i Karamana na mjestu.

Spomenuo bih, u vezi s ovom temom, da mi je Karaman pričao kako se on sa suradnicima provlačio kroz niske preostale slobodne prostore podrumskih dvorana, pod samim svodovima. Glave su pokrili velikim okruglim kartonom, da se zaštite od otpadnih voda i fekalija što su kapale sa svodova, a na njima su učvrstili upaljene voštanice. Bilo je to zacijelo jedno manje znanstveno, ali više romantično istraživanje podrumskih prostora carske Palače.

Tako se stari Split razvijao i živio zajedno s bivšom carevom Palačom i zajedno s njezinim vidljivim i nevidljivim, pristupačnim i nepristupačnim,

poznatim i tek naslućivanim podrumima ili supstrukcijama. Hodajući gradskim uličicama, boraveći u kućama južnog dijela staroga grada, ti su žitelji uvijek bili svjesni tog podzemlja sa svim njegovim nerazjašnjenim tajnama. Taj poseban osjećaj spoznaje da se dolje pod njima, pod kućama i ulicama nalaze neki nepristupačni mračni prostori sa svim nepoznanicama koje je život ne samo srednjovjekovlja, već i kasnijih stoljeća pojačavao i rasplamsavao, taj je jedinstveni urbani a ujedno transcendentelni osjećaj stalno pratio građane staroga Splita, od djetinjstva do smrti. Rijetki prodori u taj podzemni svijet, u tu podzemnu arhitekturu, ili točnije u taj podzemni urbanizam, poput svakodnevnog silaženja s *Katedralnog trga* u ulicu *Grota* samo je pojačavao prisutnost ostalih nepristupačnih prostora. Dodaju li se tome nekada redovite priče o podzemnim grobovima, o zakopanom blagu, o nerazjašnjenim zvukovima koji su iz tih zatvorenih tamnih prostora dopirali – onda je nazočnost tih prostora pod gradom postajala još stvarnija i dojmljivija.

Usto se kroz stoljeća prenosilo s koljena na koljeno i pričanje o tajanstvenom rovu, tunelu, koji je od careve palače vodio sve do nekadašnje Salone i koji skriva mnoge nerazjašnjene tajne. Radilo se u stvari o tunelu za dovod žive vode od izvora Jadra do palače. Taj je antički akvedukt još u ranom srednjem vijeku bio prekinut i zapušten, pa je veoma dugački i dimenzijama prostrani podzemni rov svakako bio dodatak podzemne geografije i ikonografije starog Splita.¹⁸⁾

Ruševine nekadašnjih gradova, nekadašnjih civilizacija, posvuda izazivaju razmišljanja o prolaznosti slave i moći (takva razmišljanja poticale su i ruševine antičke Salone, zabilježena u putopisima inozemnih putnika, poput onog Lavallée-Cassasa), ali odnos građana staroga Splita prema još uvijek impozantnim i monumentalnim građevnim ostacima careve palače bio je mnogo neposredniji, dojmljiviji i uvjerljiviji, jer to nije više bio tek kratkotrajni posjet antičkim ruševinama, nego stalan svakodnevni život u njima; te su ruševine postale integralni dio njihova grada i njihova urbanog života. Ali dok takvih gradova što žive na ruševinama minulih gradova ima još ponegdje u svijetu, stari dio Splita je živio iznad potpuno sačuvanih ali nepoznatih i nepristupačnih antičkih prostora.

Posebno bih naglasio taj pojam prostora, a ne tek arhitekture, jer se i u arhitekturi i u urbanizmu rjeđe barata pojmom prostora nego tek pojmom građevina. A i arhitektura i urbanizam u prvom su redu organiziranje prostora, a tek zatim građevnih oblika. A stanovnici starog Splita prvenstveno su bili svjesni postojanja baš tih podzemnih prostora, a ne arhitekture podrumskih dvorana, i baš je taj prostor izazivao sve navedene dojmove, više transcendentalne nego realne.

Mi ni danas nismo svjesni spomeničke vrijednosti ni specifičnosti (pa ni turističke atraktivnosti) u svjetskim omjerima jedinstvenog prostora očišćenog dijela zapadne polovice Dioklecijanovih podruma, jer se među građanima i u dnevnim tisku (a često i u stručnim krugovima) stalno govori o *neis-*

korištenosti i praznini tih prostora; o potrebi smještaja u te prostore nekakvih trgovina (jednom čak i parkirališta automobila). Rijetki shvaćaju da je najistaknutija spomenička vrijednost tih "podruma" baš u njihovoj sačuvanosti prostora, i to najrazličitijih oblika unutar bazilikalnih, križnih, kružnih i sličnih prostora nadsvođenih bačvastim, kupolastim, križnim svodovima, presijecanih stupovima, spajanih vratima i hodnicima, zračenih i osvijetljivanih svjetlarnicama i sl. Takvi potpuno sačuvani starovjekovni prostori jedinstveni su u svjetskoj arhitekturi i u svjetskom urbanizmu.

Recimo na kraju da je kao baštinu prošlosti u Splitu potrebno sačuvati ne samo građevne ostatke antičke Palače, već također i antičke prostore, ali i svu bogatu, raznoliku i osebujnu kompleksnost suživljavanja antičke Palače, antičkog urbanizma, s mnogostoljetnim graditeljstvom, urbanizmom, ali i zamršenim, nijansiranim i još nedovoljno razjašnjenim životom grada tijekom stoljeća. Rušenje zgrada iz "prošlog stoljeća", otvaranje arheoloških ruina, a posebno rekonstruiranje antičkih kompleksa može biti više štetno nego korisno, jer antičke građevine, sačuvane i rekonstruirane, možemo vidjeti u svim knjigama i na zornim slikama, ali osebujni duh starog Splita, u kojemu se sadašnjica uvijek stapala s prošlošću, suvremeni život sa stvarnom, mitološkom i mističnom prošlošću, to je u knjigama i na slikama nemoguće naći i doživjeti.¹⁹⁾

Jer duh je grada jednako značajan i zanimljiv kao i izgled grada. A baš su podrumski prostori nekadašnje carske Palače, a kasnijega staroga grada mnogo pridonijeli tom osebujnom, neponovljivom i složenom duhu starog, a donekle i suvremenog, Splita.

B I L J E Š K E:

- 1) Upotrebljavam riječ podrumi, iako se može govoriti i o supstrukcijama Dioklecijanove palače, jer su oni i kao arhitektonski pojam carske Palače i kao urbanistički pojam starog dijela grada uvijek bili shvaćeni kao podrumi, tj. podzemne prostorije, iako su južnim pročeljem iznad tla, pa su u stvari i prizemni i podzemni prostori.
- 2) Vicor Hugo: *Les Miserables*. Prijevod: Jadnici, I-IV, Zagreb 1943.
- 3) Andrzej Wajda: *Kanal*, 1957.
- 4) Toma Arhidakon: *Historia Salonitana*. Prijevod: *Kronika* (V. Rismondo), Split 1960, str. 23.
- 5) Isto, str. 86.
- 6) D. Kečkemet: Projekt arh. Vicka Andrića za uređenje pročelja i podruma Dioklecijanove palače. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, br. 2-3, Zagreb 1976-1977, str. 31-73.
- 7) Isto.
- 8) Historijski arhiv Zadar, *Spisi Namjesništva*, Indeks protokola, 1826, III/8, 10175.
- 9) F. Bulić – Lj. Karaman: *Palača cara Dioklecijana u Splitu*. Zagreb 1927, str. 256-278.
- 10) C. Fisković: *Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu*, I-II, *Rad Jugoslavenske akademije*, 279, Zagreb 1950.
- 11) J. i T. Marasović: *Pregled istraživanja, obnove i revitalizacije Dioklecijanove palače u Splitu od 1965. do 1975*. *Arhitektura*, 154, Zagreb 1975, str. 16-22.
- 12) Amateri numizmatičari i ostali kolekcionari naknadno su prebirali po tom otpadnom materijalu istovarivanom u Solinu i nalazili zanimljivu numizmatičku i ostalu kulturno-povijesnu građu.

- 13) F. Bulić - Lj. Karaman, nav. dj.
- 14) Robert Adam: Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia. London 1764; D. Kečkemet: Robert Adam u Splitu 1757. godine. Slobodna Dalmacija, Split, 18, 19. XII. 1964.
- 15) J. i T. Marasović: Dioklecijanova palača, Zagreb 1968.
- 16) E. Hebrard - J. Zeiller: Spalato, le Palais de Dioclétien, Paris 1912.
- 17) G. Niemann: Der Palast Diokletians in Spalato, Wien 1910.
- 18) Priče o tajanstvenom i neistraženom tunelu ponovno su se proširile i nakon drugog svjetskog rata, pa je 1953. nekolicina špiljarski opremljenih mladića iz unutrašnjosti zemlje došla u Split da istražuje taj misteriozni podzemni prolaz. (D. Kečkemet: Podzemlja cara Dioklecijana. Slobodna Dalmacija, Split, 6. VI. 1953).
- 19) Stoga za fizionomiju i identitet starog i današnjeg Splita više znači gubitak rušenje čitavog kompleksa kuća, dijela starog grada, jugoistočnog kompleksa unutar zidina Palače, nego dobitak arheološki hladnih antičkih ruina i rekonstrukcija. Jednako više gubitak milenijskog gradskog trga pred Katedralom, sa svim tragovima povijesti i patine srca nekadašnjeg grada, stoljetne pozornice ne samo gradskog života i prometa, već i brojnih crkvenih ceremonija, procesija, pa i kazališnih crkvenih skazanja, od dobitka arheološki potpuno rekonstruiranog antičkog Peristila, bez otisaka nekadašnjeg života na njemu.

Duško Kečkemet

SUBSTRUCTURES OF THE EMPEROR'S PALACE AS A TOWN'S IDENTITY

Summary

Moving the inhabitants of the town of Salona into the Diocletian's Palace, that was to grow into the town of Split, the Palace's large cellars (substructures) become an integral part of that particular part of the town and the historic Split in general. On several occasions the substructures were used for actual housing of people and goods, but they also played (and partly still play) a psychis-urban role of a maze of unfamiliar underground spaces existing under a living town, striking to the town inhabitants and contributing the particular identity of the town of Split.